

УДК [902:929](477)

Р. Литвиненко, В. Отрощенко

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ СОФІЇ СТАНІСЛАВІВНИ БЕРЕЗАНСЬКОЇ

Софія Станіславівна Березанська була видатною і харизматичною особистістю в археології бронзової доби Європи загалом. Спектр її наукових інтересів вельми широкий, а результати її досліджень настільки значущі, що визначити на ньому пріоритетні напрями доволі непросто. І все-таки, спробуємо окреслити віхи становлення цієї постаті в контексті сюрреалістичної реальності та наукових зрушень в археології України від дня її народження 15 травня 1924 р. у м. Кам'янець-Подільський.

Софія Станіславівна Березанська завжди була не такою, як усі. Це її сутність, можливо саме в цьому й полягав секрет довголіття. Рік її народження, поворотний в історії, здається, визначив слаломний ритм життя цієї яскравої постаті впродовж найжахливішого віку в історії людства. Згадаємо лише останні ювілеї невтомної дослідниці: 1994 — фатальна відмова нашої держави від ядерної зброї; 2004 — Помаранчева революція; 2014 — Революція гідності та початок війни за Незалежність; 2024 — критична фаза цієї ж війни. Софія Станіславівна впродовж свого життя завжди виступала уособленням гідності.

Символічним є вибір її життя, коли донька денікінського офіцера сказала: «Так!» сину петлюрівського вояка армії Української народної республіки. Военні біографії батьків прямо чи опосередковано впливали на долі дітей, яким попри все вдавалось лишатися вільними людьми, оминувши Сциллу та Харибду тоталітарного режиму, себто, уникнути перебування в лавах ВЛКСМ та КПРС.

Проте, відносно вільне життя для родини Барановичів минуло швидко. 1930 року арешту-

Софія Станіславівна БЕРЕЗАНСЬКА
(успішне завершення аспірантури, 1953 р.)

вали батька за підозрою у зв'язках з панською Польщею, а за два роки по тому сім'я в повному складі отримала тавро вимушених переселенців з примусовою депортацією від Проскурова до Астрахані. Там Зося встигла закінчити середню школу. Коли ж зворотна хвиля Другої світової війни накрила Країну Рад, то депортованих повантажили на баржу й повезли до Казахстану, в сухі степи Актюбінської області. Ще поталанило, що в кишлаку родина пристала у найми до переселенця попередньої хвилі з України, мабуть «куркуля». Господар приставив репресованого офіцера до корів, його дружині довірив швацтво, а доньку відправив до сусіднього населеного пункту на курси трактористів. Набута професія, після року праці на ланах

© Р. ЛИТВИНЕНКО, В. ОТРОЩЕНКО, 2024

С. Березанська (середня в першому ряду) студентка 1-го курсу Об'єднаного Українського університету в м. Кзил-Орда (Казахстан), 1944 р. У другому ряду викладачі, зліва направо: С. А. Семінов-Зусер, О. К. Кошик, Є. Є. Єнольський

майбутньої цілини, відкрила дівчині напівлегальну шпарину для вступу до Об'єднаного українського університету, створеного на базі Київського та Харківського вишів у м. Кизил-Орда. А там наприкінці 1943 р. замайоріла на обрії стежка до Києва.

На ній студентку чекало смертельне випробування долі: «Провідники вирішили мене позбутися. Витягли з вагона, поклали на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». Це заголовок спогадів С. Березанської кореспонденту журналу «Країна» Ю. Бабірову (Березанська 2019). Причиною нагальної висадки став важкий приступ лихоманки з нудотою, маренням та температурою під 40 градусів. Порятувала майбутню легенду археології інша студентка істфаку, Надія Дідан, вистрибнувши з потяга та вчинивши лемент. Вона домоглась виклику лікарів і лишалася з хворою до її одужання. Відтоді дівчата стали подругами та згодом повернулися до Києва удвох.

Стартовим майданчиком поступу для здібної студентки стало середмістя Києва, висаджене в повітря «червоними» ще у вересні 1941 р. Чи не на другий день по прибуттю «студентів погнали розбирати ті завали. Цеглу тягали і хлопці, і дівчата, доки вулицю [Хрещатик] повністю не розчистили». Далі засвоювати ази археології стало легше й зручніше, коли навчальний процес відбувався в Червоному, а поновлений Інститут археології АН УРСР працював навпроти, у Жовтому корпусі Київського державного університету імені Тараса Шевченка. А ще дівчина дослухалась настанови батька: «Життя складне, доню, треба бути по-чоловічо-

му сильною». «Така я і стала», скромно оцінила ефект поради у згаданих спогадах науковиця, зробивши його своїм кредо.

Перша польова практика на розкопках скіфських могил біля Нікополя у складі мозковської експедиції Бориса Гракова була визначальною в остаточному виборі фаху: стати археологом. 1948 р. випускниця закінчила з відзнакою університет і поїхала за розподілом до Херсонського історико-археологічного музею, який на той час знаходився у розібраному стані з підготовленими до вивозу у Німеччину експонатами в одній залі та зваленою до купи бібліотекою — в іншій. За півтора року Софія Баранович, залучивши учнів сусідньої школи в гурток, відновила археологічну експозицію музею та провела перші екскурсії для відвідувачів. Звісно, що її підтримали у цьому почині директор музею та науковий співробітник.

У 1949 р. до музею завітав аспірант академічного Інституту математики Юрій Березанський з пропозицією руки й серця, додавши перспективу вступу до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Чи можна було відмовити майбутньому академіку світового рівня? Шлюб відзначили у закарелку музейного флігелю, де Софія мала кімнатку для мешкання, поруч зі сторожикою та прибиральницею музею. Здається, що в Києві на майбутню аспірантку вже зачекались новий директор ІА АН УРСР П. П. Єфименко та його попередник Л. М. Славін, який, свого часу добився розподілу неблагоннадійної випускниці до Херсона.

Петро Петрович Єфименко став її науковим керівником і запропонував обрати темою

С. Березанська, наукова співробітниця Херсонського музею, за розпаковкою експонатів, призначених для вивозу до Німеччини, 1949 р.

майбутньої дисертації археологічну спадщину Петра Курінного з Білогрудівського лісу під Уманню. Зрозуміло, що ніхто тоді не запитав згоди на такий подарунок у професора Вільного українського університету в Мюнхені. Адже прізвище відкривача білогрудівської культури було під забороною в підмосковській Україні. Не згадує його й Софія Станіславівна у своїх споминах. Але, додавши до цієї спадщини матеріали власних розкопок, вона 1953 р. успішно захистила кандидатську дисертацію «Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение» (Березанская 1953). Проте, науковий поступ Ю. М. Березанського, який за два роки по тому став доктором, а невдовзі й член-кореспондентом АН УРСР, амбітна жінка сприймала як виклик.

На той час Інститут археології АН УРСР розгортає мережу новобудовних експедицій і Софія Станіславівна поринає у вир польових досліджень. За числом проведених польових сезонів на обширах від Луганщини до Волині (близько сорока, за її оцінкою) з нею конкурувати складно. Після зольників білогрудівської настав час досліджень поселень тшинецької культури доби бронзи в українському Поліссі та північному Лісостепу. Цьому посприяла участь в комплексній експедиції «Великий Київ» (1946—1959), керованої П. П. Єфименком. Нові розвідки та розкопки дали молодій дослідниці матеріали для виділення східно-тшинецької культури, першої в її практиці культуротворення. Цикл статей логічно завершився підсумковою моно-

графією «Средний период бронзового века в Северной Украине» (Березанская 1972).

Її польова практика істотно примножилася охоронними розкопками курганів та поселень у зоні підтоплення Каховського водосховища, де А. В. Добровольський розкопав багатопарове поселення Бабине III. На його матеріалах С. Березанська виділила культуру багатоваликів кераміки (1960b), запустивши процес перебудови періодизації бронзової доби Східної Європи, започаткований ще В. О. Городцовим на XII археологічному з'їзді у Харкові (1903 р.) та XIII-му в Катеринославі (1905 р.).

Отже, розкопки, здійснені А. В. Добровольським (1885—1956) на поселенні Бабине III що на Дніпрі, стали рубіжними у дослідженні пам'яток з багатоваликовою керамікою, подальші кроки якого науковець вбачав у накопиченні фактів по поселенням такого типу в різних регіонах, з метою з'ясування «загальної лінії розвитку цього історико-культурного явища»¹ та його походження і локальних варіантів (Добровольський 1957, с. 45). Реалізацію цих завдань по суті взяла на себе С. С. Березанська. За матеріалами базового поселення Бабине III та власних розкопок на поселенні Волинцеве «Городок» на Сеймі, а також даних з понад сотні відомих на кінець 1950-х рр. місцезнаходжень, вона спочатку запропонувала розглядати пам'ятки з багатоваликовою керамікою в якості самостійної групи

1. Тут і далі переклад авторів.

Путівль — Волинцеве. Зліва направо: Д. Березовець з дружиною, Д. Телегін з дружиною, С. Березанська, жовтень 1953 р.

С. Березанська та Г. Тітенко (Ковпаненко), 1950-ті рр.

(1957; 1960a), а невдовзі визначила його як окреме явище — археологічну культуру (1960b). Серед дефініцій, якими авторка оперувала у своїх тогочасних публікаціях — *поселення або пам'ятки бабинського типу, поселення або пам'ятки типу Бабине III, культура поселень типу Бабине III, поселення або пам'ятки з багатоваликовою керамікою* — для назви культури дослідниця обрала не епонім, а спосіб орнаментативної кераміки. Таким чином, з легкої руки С. С. Березанської на наступні десятиріччя в літературі закріпилась назва *«культура багатоваликової (багатопружкової) кераміки»* з аббревіатурою *КБК*. На зламі 1960-х рр., коли пріоритетним завданням дослідниці було обґрунтування культурної окремішності цих пам'яток, що їх російські археологи традицій-

но намагались залишити у складі катакомбної культури (до речі, саме на підставі схожості кераміки з багатоваликовим декором), С. С. Березанська навряд чи замислювалась над тим, що «багатоваликовою» назвою закладається міна уповільненої дії під народжену нею культуру.

Продовжуючи дослідження КБК, С. С. Березанська спробувала висвітлити поховальний обряд нової культури. Але здійснити цього не вдалось, що визнала сама авторка (1962, с. 15), згодом оцінивши ту статтю як *«явно невдалу»* (1998, с. 62). На початок 1960-х рр. розв'язати цю проблему об'єктивно не дозволяли брак масивів розкопаних поховальних пам'яток та відсутність пошукового «ключа», який вдалось знайти лише через півтора десятиріччя (Писларий 1975; Отрощенко 1978), чому немалою мірою сприяли масові новобудовні розкопки курганів у різних областях України та й загалом півдня Східної Європи.

Активне накопичення джерельної бази впродовж 1960—1970-х рр. стимулювало подальші дослідження КБК, а Софія Станіславівна зберігала в цій справі лідерські позиції. Саме вона вперше помітила й констатувала неоднорідність культури на великих теренах від Пруту до Волги, запропонувавши виділення в цих межах чотирьох локальних варіантів, наявність яких дослідниця пояснювала різницею культурних компонентів при їхньому формуванні (Березанская 1979). Цю нову концепцію було викладено у авторському розділі колективної монографії про культури доби бронзи на теренах України (Березанская і др. 1986), який на наступні роки став найґрунтовнішим узагальнюючим дослідженням по КБК.

Остання декада минулого віку позначилась новими досягненнями у вивченні КБК. Здавалося, що імпульс, наданий українськими науковцями новобудовної доби, лише набиратиме оберти, але неочікувано, як грім серед ясного неба, побачила світ стаття-сповідь Софії Станіславівни, де вона висловила сумнів у реальності існування культури багатоваликової кераміки. Дослідниця почала сприймати її *«плодом масової ланцюгової фантазії, що виникла під впливом дуже недосконалої й туманної термінологічної системи»*. А ключовим дезорієнтуючим елементом С. С. Березанська назвала багатоваликову кераміку, яку начебто слід розглядати не ключовою ознакою культури, а *«не більше, ніж моду, не більше, ніж керамічний стиль, що захлеснув чимало культур Південно-Східної Європи»* (1998, с. 60). Цією публікацією авторка по суті, якщо не перекреслювала, то ставила під сумнів досягнення кількох поколінь українських археологів, а також і свої власні. Важко сказати, на яку реакцію розраховувала дослідниця, закликаючи колеґ до обговорення проблеми (1998, с. 64), але наслідки виявились не зовсім такими, на які очікувала Софія Станіславівна, про що вона

Команда Михайлівської експедиції (зліва направо): С. Березанська, Н. Амбургер, О. Лагодська, С. Одинцова, середина 1950-х рр.

згодом неодноразово говорила. З одного боку, стаття викликала спантеличення і здивування, особливо серед тих читачів, хто безпосередньо не досліджував проблему. Переконати ж фахівців-бронзовиків у причетності до масової ланцюгової омани не вдалось. Втім, дехто сприйняв висловлені дослідницею сумніви як керівництво до дії і, віддавши належне «*рідкісній на теперішній час науковій мужності С. С. Березанської*», завзято проголосував «за» ліквідацію культури та закликав до перегляду її місця в системі бронзового віку Східної Європи (Берестнев 2001a, с. 59—60; 2001b, с. 170). Свій зиск у дискусійній статті С. С. Березанської побачив її учень С. М. Санжаров (2010, с. 22, 424), який в рамках докторської концепції запропонував здійснити ремонт КБК, розібравши її на частини: найбільш яскраві пам'ятки раннього періоду він залучив до катакомбної культури в якості фінальнокатакомбних, а пізніші — залишив у КБК (Санжаров 2000; 2010, с. 342—347, 383—406). Заради об'єктивності відзначимо, що рух ліквідації не набув масовості, втім, його рецидиви трапляються й досі (Кислий, Чикин 2023, с. 14—17).

З іншого боку, С. С. Березанська мимоволі відновила давню дискусію щодо коректності назви виділеної нею культури. І тепер, коли дослідниця сама визнала проблематичність культурно-діагностичного критерію, до того ж закладеного в назву, вона дала привід для реанімації альтернативної назви — *бабинська культура*, що існувала паралельно з першою вже впродовж кількох десятиліть, хоча й нечасто вживалась (Братченко 1977; Пряхин,

Беседин 1988, с. 32; Писларий 1992; Шарафутдинова 1996; та ін.). Загалом же публікація резонансної статті С. С. Березанської (1998), з огляду на викликані нею дискусію та наслідки, слід розцінювати позитивно. Зокрема, вона стала таким собі контрапунктом, що стимулював появу першої докторської дисертації, присвяченої досліджуваному феномену — культурному колу Бабіне, яке об'єднувало декілька бабинських культур, локальних варіантів і периферійних груп (Литвиненко 2009; Мимоход 2013).

Виділенням КБК, що посіла місце між катакомбними та зрубними культурами, С. С. Березанська по суті заклала фундамент нової, чотириступеневої схеми періодизації бронзового віку Надчорномор'я, а ширше — південної половини Східної Європи. Дослідниця виділила т. зв. передзрубний культурно-хронологічний горизонт від Дніпра до Уралу, який утворювався КБК та абашевською культурою (Березанская 1978; 1990, с. 9, 97). Абашевській культурі на теренах України дослідниця присвятила окрему статтю. В ній вона узагальнила накопичені на середину 1980-х рр. матеріали поселень і могильників з абашевськими рисами, намітивши поділ їх на два етапи, що відповідали двом хронологічно послідовним хвилям контактів і можливих проникнень спочатку абашевських племен на терени КБК, а згодом — асимільованих абашевцями зрубників з Дону або Нижнього Поволжя (Березанская 1987). Подальше обґрунтування і оформлення нової, вже п'ятиступеневої, періодизації бронзового віку півдня Східної Європи здійснив

У центрі уваги! Зліва направо: М. Мерперт, В. Шилов, С. Березанська, Т. Шаповалов, Л. Ільюков. Перша зрубна нарада в м. Куйбишев, 1978 р.

В. В. Отрощенко (2001; 2016). Таким чином, з легкої руки С. С. Березанської, українські науковці першими відмовились від застарілої триступеневої схеми періодизації В. О. Городцова, в парадигмі якої російські археологи продовжували перебувати ще 25—30 років.

З часом увага ювілярки переміщується на Лівобережну Україну з поселеннями доби бронзи у Чернігівській, Сумській, Харківській, Луганській областях. Досліджені нею чи за її участю осади давали назви спочатку новим типам археологічних пам'яток, що, з часом, ставали археологічними культурами: Сосниця, Мар'янівка, Бондариха, Лебедівка. За образним висловом одного з історіографів Софії Станіславівни, на мапі України, завдяки її натхненній праці, зникали численні «білі плями» (Черняков 2005, с. 8—9). Був серед її експедиційних сезонів і чи не єдиний виїзд за межі України — розкопки курганів доби бронзи на річці Сулак у Дагестані (Березанская, Канивец 1959).

У 1960-ті рр. С. С. Березанська стає зною та авторитетною науковицею, впізнаваним лицем української археології для закордону. Вона ніби прорубує вікно в Європу для української археології через Польщу рецензією на монографію А. Гардавського «Племена культури тшинецької в Польщі» (Березанська 1961). Далі більше, їй дозволяють рецензувати праці західних дослідників щодо археології України, включно з такими «одіозними» емігрантами як Ярослав Пастернак чи Тадеуш Сулімирський (Березанська 1973). Нагадаємо, що «Археологія України» Я. Пастернака спровокувала, у ліпшому сенсі цього слова, лауреатський проєкт «Археологія Української РСР» у трьох то-

мах (Археологія УРСР 1971; 1972; 1975). Такою була «наша відповідь Чемберлену». За символічним збігом обставин ця рецензія ювілярки припала на час виходу перших томів згаданого видання. До речі, за участь у ньому Софія Станіславівна, серед інших авторів, отримала медаль лауреата Державної премії УРСР в галузі науки та техніки за 1977 р. Лише за 21 рік по тому аналогічної нагороди був удостоєний академік Ю. М. Березанський.

Але навряд чи Софія Станіславівна тішилась таким пріоритетом. Адже від 1968 р. видатний математик став опальним в очах радянської влади. Він підписав Лист 137-ми проти політичних процесів у державі, адресований очільникам тодішнього режиму в Кремлі. «Я завжди вважав, що підписання цього листа було одним із найрозумніших вчинків у моєму житті» (Юрій Макарович Березанський 2007, с. 86). Але за принципі завжди доводиться відповідати: попервах пояснювальною запискою. «Написав, але вийшло ще гірше, ніж сам лист», — засвідчила дружина. Далі — таврування в профільних підрозділах Академії наук та КДУ, де порушникові застійного спокою відмовили у викладанні на два роки. Потім анулювали ордер на державну квартиру в будинку навпроти оперного театру. Довелось Березанським купувати кооперативну на Березняках. Знову — символізм! А ще було відтермінування на 20 років надання заслуженого статусу академіка й тиха заборона на відрядження до неосоціалістичних країн. Оперативно на ці виховні процедури влади відреагували хіба-що з-поза океану, обравши Юрія Макаровича членом Американського математичного товариства 1969 р.

1970-ті рр. стали для Софії Станіславівни найпродуктивнішими в науці. Окрім п'яти розділів «Археології Української РСР» та монографії по Тшинцю, вона здійснює повну публікацію поселення Пустинка на Дніпрі (Березанская 1974) та розпочинає розкопки поселення зрубної культури Усове Озеро на Сіверському Дінці. Вагомим підсумком 25 років інтенсивних польових досліджень став рукопис докторської дисертації «Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II-го тыс. до н. э.)», успішно захищеної 1977 р. І в цьому вона на рік випереджає нового директора ІА АН УРСР та фахівця з археології бронзової доби І. І. Артеменка. Монографія по захищеній дисертації вийшла друком за три роки по тому (Березанская 1982)

Окремою сторінкою наукової біографії ювілярки стала підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації. На початку 1980-х рр. під її науковим керівництвом захищають кандидатські дисертації О. С. Беляев (1980), Г. М. Тощев (1982), Т. О. Шаповалов (1984), а дещо пізніше — С. М. Санжаров (1989), С. М. Ляшко (1993) та Й. В. Кобаль (1997). А ще десятки людей науки різного віку й статі звертались до неї за допомогою науковою, а бувало й матеріальною. Практично завжди вони знаходили підтримку.

Повною мірою лідерський потенціал С. С. Березанської заіскривав упродовж 1980-х рр. І це при тому, що вона ніколи не обіймала жодної адміністративної посади. Керування експедиціями виносило за дужки. Там саме вона вершила парадом, а функцію шофера виконував з неприхованим задоволенням академік Березанський за кермом власних «жигулів» (Юрій Макарович Березанський 2007, с. 107—108). У сфері ж кабінетної археології лідерка взялась за відновлення археологічної справедливості, принаймні в межах республіки. Згуртований нею колектив авторів підготував та видав монографію «Культуры эпохи бронзы на территории Украины» (Березанская и др. 1986), де вперше персоналізовану культурну характеристику отримали чотири археологічні культури, належні до трьох періодів: перехідного від середньої до пізньої бронзи, пізньої бронзи та фінальної бронзи. С. С. Березанська остаточно обґрунтувала самостійність культури багатоваликів кераміки, про що вже мовлено вище; М. М. Чердниченко окреслив місце зрубної культури в межах доби пізньої бронзи, І. М. Шарпафутдінова закрила дискусію щодо самостійності сабатинівської культури, виділеної нею ще 1968 року та синхронної зрубній, а В. В. Отрощенко визначив час, простір та комплекси білозерської культури доби фінальної бронзи.

Ця колективна праця стала викликом монографії О. О. Кривцової-Гракової, де перелічені вище культурні явища були увігбані під парасольку «єдиної» зрубної культури (Кривцова-

Емоційна дискусія з О. Кошком, Обжистко, 1997 р.

Гракова 1955). Понад те, досягнуті авторським колективом результати відображені в доповненому та переробленому другому виданні першого тому тритомника «Археология Украинской ССР» (1985). Тут С. С. Березанська виступила автором чи співавтором дев'яти розділів, увівши, зокрема, в систему культур бронзової доби пам'ятки мар'янівського та лебедівського типу. Є підстави вважати, що українські археологи, в міру своїх скромних сил та обмежених фінансуванням можливостей, наблизили добу Незалежності, органічно вписавшись у Перебудову, що стартувала того ж таки 1985 р.

Своєрідною винагородою за вкладене в науку життя стало для ювілярки дослідження золотоносного Гордіївського могильника на Поділлі у 1988—1989 рр., проведене разом з Б. І. Лобаєм та В. І. Ключком (Березанська, Лобай 1994; Berežanka, Klučko 1998; Березанська та ін. 2011). Поза тим, що елітні кургани доби фінальної бронзи були піддані нищівному пограбуванню ще 3000 років тому, вдалося виявити до сотні золотих прикрас, розсипи бурштинових намист, неповторну серію художніх виробів з бронзи та ранні залізні артефакти. Напрацьований тип поховальних споруд з системою стовпових ям під опори для пологу дістався у спадок ще від доби пізньої бронзи та був сприйнятий кіммерійцями та скіфами раннього залізного віку. Дискусії щодо культурної та етнічної атрибуції цих еліт тривають і понині.

Доба Незалежності по-справжньому відкрила для родини Березанських вільний світ. Щойно обраний академік відразу долучився до новоствореного Народного руху України за Перебудову, брав участь у перемовинах рухівців з майбутнім президентом держави Л. М. Кравчуком та складанні програмових документів

С. Березанська з І. Шарафутдіновою, 23 квітня 2009 р.

організації поруч з іншим підписантом Листа 137-ми М. Ю. Брайчевським. Заповітні мрії обох нонконформістів на очах ставали реальністю. Від 1989 по 2006 р. Юрій Макарович виступив на сорока п'яти міжнародних симпозиумах, де його нерідко супроводжувала Софія Станіславівна, а час від часу траплялось і навпаки.

У 1990 р. невтомна дослідниця збагатила науку черговою монографією «Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце», яка стала результатом багаторічних розкопок пам'ятки. А за чотири роки по тому улюблене видавництво «Наукова думка» видало ще один, колективний проект «Ремесло епохи знеолита—бронзи на Україні», ініційований ювіляркою, за участі О. В. Цвек, В. І. Клочка та С. М. Ляшко (Березанская и др. 1994). Ця книга відкриває нові обрії та перспективи у вивченні матеріальної культури давнього населення України.

На жаль, невблаганний вік брав своє й усе більше часу відбирало лікування хронічних хвороб. Та свій 80-й ювілей Софія Станіславівна зустрічала на чолі Нетішинської експедиції на Волині з незмінним своїм водієм, досліджуючи нові пам'ятки тшинецької культури, позбавленої вже тактичної приставки «східно-», яка втратила сенс після падіння «залізної завіси». Тут дослідниця вчинила за логікою: сама приставила, сама й прибрала. А їй допомагала нова команда науковців: В. О. Самолюк, Я. П. Гершкович, Т. Ю. Гошко.

Тодішній ювілей її рідний відділ археології енеоліту — бронзової доби та Інститут археології НАН України відзначили збіркою наукових праць «На пошану Софії Станіславівни Березанської», де у ввідних статтях І. Чернякова та

Я. Гурби висвітлена видатна роль дослідниці в українській та польській археології, відповідно (Черняков 2005; Gurba 2005).

Допоки вистачало фізичних сил Софія Станіславівна послідовно відстоювала свої позиції в науці. У 2009 р. вона погодилась на роль офіційного опонента на захисті докторської дисертації Р. О. Литвиненка «Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)». За 50 років масштабних досліджень культура багатоваликів кераміки трансформувалась у потужне культурне коло з локальними типами пам'яток у системі посткатакомбного блоку культур. Драматичний перебіг захисту засвідчив, зрештою, перемогу наукових підходів до розв'язання надскладних проблем культурогенезу в ХХІ ст. Християнської ери.

Коли цей текст вже лежав у редакції, а до сторічного ювілею залишалось лише 13 днів, надійшла сумна звістка про те, що 2 травня 2024 р. Софія Станіславівна Березанська відійшла у вічність. Відтак наш вітальний текст перетворився у пам'ятний. Втім, справжньою і довгою пам'яттю про матріарха української археології буде її потужна наукова спадщина.

ЛІТЕРАТУРА

- Археологія... 1971; 1972; 1975. *Археологія Української РСР*. 1—3. Київ: Наукова думка.
- Археологія... 1985; 1986. *Археологія Украинской ССР*. 1—3. Київ: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1953. *Памятники передкифского времени на Уманщине и их историческое значение*. Диссертация канд. ист. наук. Київ.
- Березанская, С. С. 1957. Новые памятники эпохи бронзы и раннего железа в бассейне Сейма. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 67, с. 28-35.
- Березанская, С. С. 1960а. Культуры средней бронзы в левобережном Полесье Украины. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 10, с. 36-47.
- Березанская, С. С. 1960б. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине. *Советская археология*, 4, с. 26-41.
- Березанская, С. С. 1961. Племена культуры тшинецької в Польщі. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 11, с. 94-97.
- Березанская, С. С. 1962. О погребениях культуры многоваликовой керамики. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 6-15.
- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Київ: Наукова думка.
- Березанська, С. С. 1973. Деякі проблеми бронзового віку на Україні в останніх працях зарубіжних археологів. *Археологія*, 8, с. 109-114.
- Березанская, С. С. 1974. *Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре*. Київ: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1978. Предсрубный культурно-хронологический горизонт на Украине. *Древние культуры Поволжья и Приуралья*. Куйбышев, 221, с. 82-83.
- Березанская, С. С. 1979. Основные результаты изучения культуры многоваликовой керамики. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов конференции*. Донецк, с. 4-6.

- Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1987. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Межплеменные связи эпохи бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка, с. 26-37.
- Березанская, С. С. 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1998. КМК — культура или керамический стиль. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК)*. Запорожье, с. 60-65.
- Березанська, С. 2019. «Провідники вирішили мене позубити. Витягли з вагона, покляли на траву серед степу і накрили якоюсь ковдрою». *Країна*, 34, с. 38-41.
- Березанская, С. С., Канивец, В. И. 1959. Курганы бронзового века на Сулаке. *Материалы по археологии Дагестана*, 1, с. 60-85.
- Березанська, С. С., Гошко, Т. Ю., Ключко, В. І., Ключко, Л. С., Литвинова, Л. В., Потупчик, М. В., Слюсарська, К., Шумова, В. О. 2011. *Гордіївський могильник*. Вінниця.
- Березанська, С. С., Лобай, Б. І. 1994. Курганний могильник бронзової доби поблизу с. Гордіївна на Південному Бузі (попереднє повідомлення). *Археологія*, 4, с. 148-153.
- Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова И. Н. 1986. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С., Цвек, Е. В., Ключко, В. И., Ляшко, С. Н. 1994. *Ремесло эпохи неолита—бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка.
- Берестнев, С. И. 2001а. *Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.
- Берестнев, С. И. 2001б. К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины. В: *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции*. Самара, с. 169-172.
- Братченко, С. Н. 1977. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики). В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье*. Киев: Наукова думка, с. 21-42.
- Добровольский, А. В. 1957. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 40-48.
- Кислый, А. Е., Чикин, Р. А. 2023. Самарли — знаковое поселение Каменской культуры Восточного Крыма. Некоторые вопросы методологии науки. *История и археология Крыма*, XX, с. 9-25.
- Кривцова-Гракова, О. А. 1955. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 46. Москва: ИА АН СССР.
- Литвиненко, Р. О. 2009. *Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д-ра іст. наук. ІА НАН України. Київ.
- Мимоход, Р. А. 2013. Посткатакомбний період в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье: содержание и дефиниции. *Археология Восточно-Европейской степи*, 10, с. 167-179.
- Отрощенко, В. В. 1978. О культурной принадлежности погребений с костяными пряжками. В: *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР*. Ужгород, с. 34-35.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ.
- Отрощенко, В. В. 2016. Бронзова доба України: досвід періодизації. *Наукові студії*, 9, с. 58-68.
- Писларий, И. А. 1975. О двух культурно-хронологических группах погребений в срубках бассейна Северского Донца. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции*. 1. Киев, с. 89-91.
- Писларий, И. А. 1992. О содержании некоторых археологических понятий. В: *Теоретические проблемы исторического исследования*. Киев, с. 105-116.
- Пряхин, А. Д., Беседин, В. И. 1988. О выделении воронешской культуры эпохи бронзы. *Советская археология*, 3, с. 21-36.
- Санжаров, С. Н. 2000. О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца. В: Усачук, А. Н. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецк: Східний видавничий дім, с. 72-74.
- Санжаров, С. Н. 2010. *Восточная Украина на рубеже эпох средней — поздней бронзы*. Луганск: ВНУ им. В. Даля.
- Черняков, И. Т. 2005. Ї життя у вимірі культур тисячоліть (до 80-річчя С. С. Березанської). В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 6-12.
- Шарафутдинова, Э. С. 1996. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК). В: Горбов, В. Н. (ред.). *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (неолит — бронзовый век). Материалы международной конференции*. 1. Донецк, с. 56-59.
- Юрій Макарович Березанський, 2007. *Біобібліографія*. Київ: Інститут математики НАНУ.
- Berezanskaja, S. S., Kłocko, V. I. 1998. *Das Gräberfeld von Goreevka*. Archäologie in Eurasien, 5. Leidorf.
- Gurba, J. 2005. Obecność Zofii Stanisławowny Berezanskiej w archeologii Polskiej. В: Отрощенко, В. В. (ред.). *На пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ: Шлях, с. 18-21.

Одержано 14.03.2024

ЛИТВИНЕНКО Роман, доктор історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, Вінниця, Україна; Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

LYTVYNENKO Roman, Doctor of Historical Sciences, Professor, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine; Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2034-4305,
e-mail: ltvnrnmn@gmail.com.

ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

OTROSHCHENKO Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-5707-8384,
e-mail: otroshchenko@iananu.org.ua.